

Aan ziekte ten onder

De Pest van Justinianus in de zesde eeuw

De coronacrisis gaat de loop van de wereldgeschiedenis veranderen, zo denken velen. Anderen vinden dat zwaar overdreven. Van één epidemie weten we in ieder geval dat deze hoogstwaarschijnlijk grote historische gevolgen heeft gehad: de Pest van Justinianus.

Marcel Hulsbas is
journalist en publicist.

Misschien had God een voorteken gestuurd. Want was het niet zo dat het gedurende de jaren daarvoor opvallend koud en kil was geweest? Tijdens de zomers van 536 en 537 leek de zon permanent verduisterd. En een paar jaar later koelde het nog verder af. Het weer raakte totaal in de war. Op de ene plek was er sprake van droogte, elders viel er juist veel te veel regen. Maar pas daarna kwam de échte ramp: er brak een ongekend heftige epidemie uit.

Als een wijnpers

De eerste alarmsignalen kwamen uit de Egyptische havenstad Pelousion, ten oosten van Alexandrië. We weten nu dat de ziekte daar waarschijnlijk begin 542 naartoe was gebracht door schepen, vanuit Afrika of India, en dat het om de pest ging. Binnen enkele weken had de ziekte Alexandrië bereikt, en in februari 542 bereikte ze Constantinopel. De inwoners van de overvolle, smerige hoofdstad vormden een gemakkelijke prooi. Men leefde op en onder elkaar; de bevolkingsdichtheid lag in de buurt van de 500 inwoners per hectare (ter vergelijking, de meest dichtbevolkte stad van dit moment is Manilla, met 400 inwoners per hectare) dus de ziekte verspreidde zich razendsnel. In de lente en zomer van 542 stierf naar schatting de helft van het aantal inwoners (dat geschat wordt op een half miljoen). Begraafplaatsen waren al snel overvol. Lijken werden in putten gegooid, in de Bosporus gesmeten of achtergelaten in de bastions van de stadsmuren.

‘Toen keizer Justinianus ook ziek werd, maar vervolgens weer genas, werd dat beschouwd als een goddelijk teken’

Ooggetuigen waren diep geschokt door wat ze om zich heen zagen. Volgens de geschiedschrijver Procopius kwam de pest ‘dicht in de buurt van het uitroeien van de hele mensheid’. Een andere getuige, bisschop Johannes van Efeze, vergeleek de ziekte met een wijnpers die steden vermaalde en ‘meedogenloos de inwoners vertrapte en vermorzelde als kleine druiven’. En ze raakte niet uitgeraad. Toen in het voorjaar van 543 de handel over

de Middellandse Zee weer op gang kwam, sloeg de pest over naar het westelijk Middellandse Zeegebied. Rome, Carthago en Zuid-Frankrijk werden getroffen. Het jaar daarop Brittannië. De sterftecijfers zijn onbekend. Het ligt voor de hand dat de gruwelijke records van de steden op het platteland niet werden bereikt maar mogelijk waren ze net zo schrikbarend.

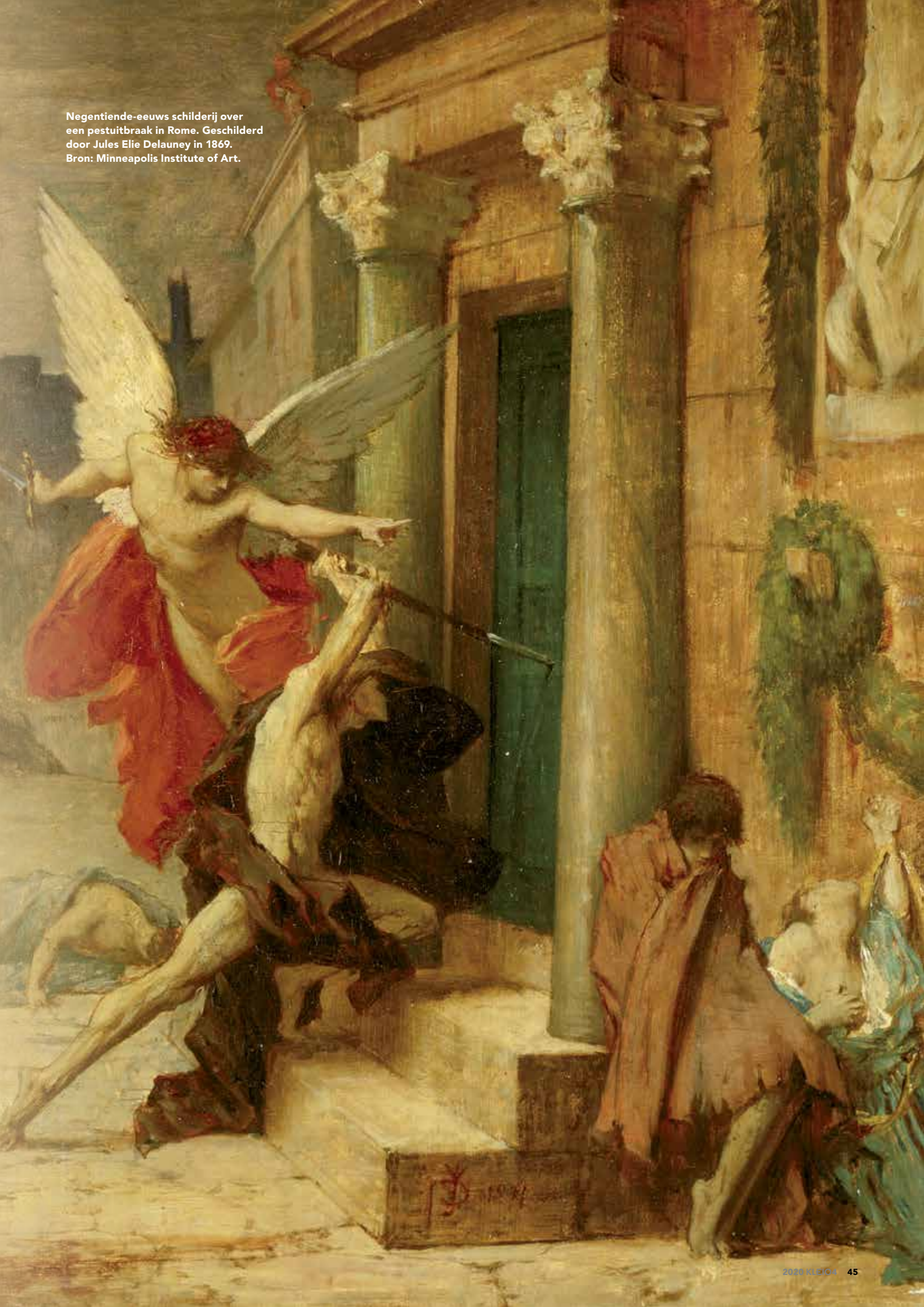
Straf Gods

De ‘Pest van Justinianus’ kostte een flink deel van de bevolking van het Byzantijnse Rijk het leven, wellicht zelfs een derde deel. Men stond machteloos. Niemand had enig inzicht in het hoe en waarom van deze plaag. Er zijn ook geen verhalen bewaard gebleven over de rol van ratten of vlooiën. Dit was een Straf Gods waaraan op geen enkele wijze viel te ontkomen. Toen bekend werd dat keizer Justinianus ook ziek was geworden, maar vervolgens weer genas, werd dat algemeen beschouwd als een goddelijk teken. De keizer was gewaarschuwd voor zijn zonden – maar genoot nog steeds Gods steun.

Uit de beschrijvingen van de symptomen blijkt dat het hier om de pest moet zijn gegaan. De onzichtbare moordenaar was een nieuwe variant van de pestbaci *Yersinia pestis*. Net zoals het coronavirus een aantal natuurlijke dragers heeft, zoals de vleermuis, zo komt *Y. pestis* ‘van nature’ voor onder knaagdieren. Die beestjes hebben er zelf nauwelijks last van en hetzelfde geldt voor de vlooiën in hun vacht, maar voor de mens is het heel gevaarlijk. Deskundigen vermoeden dat knaagdieren in Afrika of Midden-Azië rond 540 aan het migreren sloegen, mogelijk vanwege klimaatverandering, en de ziekte overdroegen op ratten. Rattenvlooiën droegen de ziekte vervolgens over op de mens; schepen brachten besmette mensen (of ratten) naar Egypte. De epidemie werd dus mogelijk veroorzaakt door een opmerkelijke schommeling in het mondiale klimaat. Dat vertoonde vanaf omstreeks 536 een aanmerkelijke verkoeling die opliep tot vijf à zes graden. Deze koele periode heeft waarschijnlijk anderhalve eeuw geduurd, tot omstreeks 700. Paleoklimatologen zoeken nog naar de oorzaak, of oorzaken, en de verdenkingen gaan uit naar verschillende vulkaanuitbarstingen, in het hoge noorden dan wel in de tropen.¹

¹ Wikipedia-pagina over de ontwikkelingen van het weer en klimaat in het jaar 535, zie tiny.cc/K4_weer.

Negentiende-eeuws schilderij over een pestuitbraak in Rome. Geschilderd door Jules Elie Delauney in 1869. Bron: Minneapolis Institute of Art.

Einde van een droom

De combinatie van verkoeling en de pest zorgde ervoor dat de Byzantijnse economie ineenstortte. Keizer Justinianus zag zijn inkomsten scherp teruglopen. En dat betekende het einde voor zijn ambitieuze plannen. Toen zijn bewind begon, in 527, was hij er heilig van overtuigd dat hij de glorie van het oude Romeinse keizerrijk kon laten herleven. Hij zette zijn zinnen op de herovering van die gebieden in het westelijk Middellandse zeegebied die in de jaren 450/500 door de barbaren waren veroverd; om te beginnen Noord-Afrika en Italië. Omdat een oorlog op twee fronten te veel zou zijn, sloot hij eerst (een kostbare) vrede met de Perzen in het oosten. Daarna stuurde hij zijn legers westwaarts. Die legers waren niet groot, maar Justinianus had één groot voordeel: hij beschikte over een geniale generaal, Belisarius. Die vertrok over zee, veroverde (het huidige) Tunesië, en stak daarna over naar Sicilië. Slag na slag rukte Belisarius verder op, steeds verder noordwaarts,

‘Na Justinianus duurde het nog 25 jaar voordat een keizer zich weer in grootschalige militaire avonturen durfde te storten’

tot aan Rome. Maar kort na de val van de stad brachten schepen het nieuws over een gruwelijke ziekte die de hoofdstad had bereikt. De aanvoer van geld, wapens en manschappen viel stil. Kort daarop arriveerde de ziekte zelf. Belisarius moest terugkeren, en spoedig gingen alle veroverde gebieden weer verloren. De droom van Justinianus lag aan scherven. Zijn rijk verpauperde, de schatkist raakte leeg en hij stierf in 565. Het zou daarna nog 25 jaar duren voordat een Byzantijnse keizer zich weer in grootschalige militaire avonturen durfde te storten.

Gekrompen en gekraakt

Hoe ver reikten de gevolgen van deze epidemie? In de meeste gevallen zijn de demografische gevolgen van een forse epidemie beperkt. Het geboortecijfer stijgt na afloop vaak flink, en het bevolkingsaantal ‘veert’ dan snel weer op. Maar het is de vraag of dat na de ramp van 542/543 ook gebeurde. De ziekte keerde in de daaropvolgende decennia om de tien, vijftien jaar terug. Meestal lokaal, soms op grote schaal. We weten van nieuwe uitbraken in 558, 590, 597 en 618. De groepsimmunitet onder de overlevenden was waarschijnlijk niet erg groot. Waarschijnlijk waren degenen die ziek waren geweest niet direct immuun. Daarom is het goed mogelijk dat de bevolking van het rijk in de periode 550/600 niet groeide, of zelfs is gekrompen. Opgravingen laten in elk geval zien dat er in die periode vrijwel overal op het platteland sprake

was van economisch verval. Of het nu gaat om Noord-Afrika, Palestina, Syrië, Klein-Azië of Griekenland: het beeld dat naar voren komt is dat het landbouwareaal sterk kromp. Streken raakten ontvolkt, dorpen verdwenen en de geldeconomie kromp. In kleine steden werden villa's, tempels en openbare gebouwen verlaten of door daklozen 'gekraakt'. In Egypte ging het eeuwenoude irrigatiesysteem ten onder. Het handelsverkeer over de Middellandse Zee kromp fors. Aardewerk dat voordien naar vele regio's werd geëxporteerd, kwam nu niet verder dan de streek waar het was geproduceerd. Alleen de grootste steden leken de dans te zijn ontsprongen; daar bleven de traditionele politieke en culturele instellingen nog redelijk functioneren. Maar het is al met al niet duidelijk wat dit betekent. Wordt deze terugval veroorzaakt door de klimaatverandering, door de pest, door politieke en militaire ontwikkelingen, of een combinatie van dit alles?

Instortend rijk

Hoe dan ook, het is goed mogelijk dat toen het Byzantijnse Rijk in 602 voor de zoveelste keer in oorlog raakte met Perzië, het op dat moment eigenlijk nog niet hersteld was van de rampen in de voorafgaande decennia. En die oorlog draaide uit op een nieuwe ramp. De Perzen veroverden het hele Midden-Oosten, inclusief Egypte en

Keizer Justinianus van het Byzantijnse Rijk. Mozaïek uit de Hagia Sophia in Istanbul. Foto: Peter Hess.

Klein-Azië. Tot twee maal toe stonden ze voor de poorten van Constantinopel, twee maal tevergeefs. Uiteindelijk slaagde keizer Heraclius er in 629 in de Perzen te verslaan. Die overwinning was een godswonder – na 27 jaar oorlog stond zijn rijk écht aan de rand van de afgrond. Er was geen geld, er was geen bestuurlijke elite, en het keizerlijk gezag was op vele plaatsen minimaal. Heraclius deed nog een uiterste poging de scheuring in de Kerk te herstellen, om zo in elk geval de bisschoppen voor zich te winnen, maar faalde. En in 634 dook er vanuit die afgrond, vanuit ‘de diepten van de hel’, zoals een kerkvader het noemde, weer een nieuwe ramp op in de vorm van enorme Arabische legers. Heraclius stond machteloos. De Byzantijnen werden keer op keer verslagen, Syrië en Egypte gingen verloren en de rijksgrens werd teruggedrongen tot halverwege (het huidige) Klein-Azië. Een eeuw later bereikten diezelfde Arabische legers Centraal-Azië en Midden-Frankrijk. Het tijdperk van de islam was aangebroken.

Invloed van het christendom

Kwam het allemaal door de pest? Is het Byzantijnse Rijk rond 630 ten onder gegaan omdat het zich nooit heeft kunnen herstellen van die gruwelijke epidemie? Het zou kunnen. Maar het is natuurlijk niet de eerste hypothese die de ondergang van het Byzantijnse Rijk moet verklaren. De ondergang van het Romeinse (of Byzantijnse) Rijk is al eeuwenlang een favoriet onderwerp. Edward Gibbon wees drie eeuwen geleden in zijn indrukwekkende *Decline and Fall of the Roman Empire* één oorzaak aan. Wat hem betreft was de val van het Romeinse Rijk veroorzaakt door de komst van het christendom. Daardoor waren oude heidense deugden in de vergetelheid geraakt. Mannen lieten hun oren hangen naar hun bekeerde vrouwen, die op hun beurt ingefluisterd werden door christelijke fanatici. De overwinning van de islam was volgens Gibbon dan ook te danken aan zwakte en verval. De Byzantijnse keizers konden simpelweg niet tippen aan hun grote voorgangers: ‘De algemene opkomst van Arabische grootheid moet toegeschreven worden aan de geest van de natie, eerder dan aan de kwaliteiten van hun leiders. En een groot aandeel moet gaan naar de zwakte van hun tegenstanders. De geboorte van Mohammed vond op fortuinlijke wijze plaats in een uiterst gedegenereerde en chaotische periode in de geschiedenis van de Perzen, de Romeinen en de Europese barbaren. De rijken van Trajanus en zelfs van Constantijn en Karel de Grote zouden de aanval van de naakte Saracenen hebben afgeslagen, en de stroom van fanatisme was onzichtbaar ten onder gegaan in de woestijnen van Arabië.’ En dat terwijl Heraclius, als het gaat om zijn militaire prestaties, moeiteloos vergeleken kan worden met keizers als Julius Caesar en Trajanus.

Komst van de Arabieren

Latere auteurs en geschiedfilosofen, zoals Arthur Spengler, zochten ‘de’ oorzaak voor de ondergang van Rome (eigenlijk van elke grote beschaving) in het bestaan van een onvermijdelijke cyclus van opkomst, bloei en ondergang (wat natuurlijk helemaal geen verklaring is). Het idee dat ziektekiemen en epidemieën een beschaving klein konden krijgen, werd vrij recent populair dankzij William McNeill’s beroemde boek *Plagues and Peoples* (1976). Daarna ontstond grote belangstelling voor de pestepidemie van 542. De eerste die *unverfrozen* durfde te stellen dat de pest de loop van de geschiedenis radicaal had veranderd, was William Rosen in zijn boek *Justinian’s flea* (2007). De ondertitel van dit boek luidt dan ook: ‘De pest, het keizerrijk en de geboorte van Europa.’ Volgens Rosen had de pest het Byzantijnse Rijk dusdanig verzwakt dat de Arabieren het met gemak onder de voet konden lopen: ‘Mohammed had zijn openbaringen ontvangen, ook zonder dat *Y. pestis* was opgedoken uit Afrika, maar zouden Perzië en Rome zo eenvoudig zijn gevallen als ze geen tientallen miljoenen [mensen] verloren hadden aan de pest?’

En zo’n tweehonderd jaar later besloot de paus om Karel de Grote tot keizer te kronen omdat hij, volgens Rosen: ‘Frankische bescherming wilde tegen de Lombarden, omdat hij voor de verdediging van Italië niet langer kon vertrouwen op een door de pest verzwakt keizerrijk.’² Bij beide beweringen zijn uiteraard grote vraagtekens te plaatsen.

De afgelopen jaren ging de wetenschappelijke en journalistieke belangstelling vooral uit naar het fenomeen klimaatverandering. Het is dus niet verwonderlijk dat Kyle Harper in zijn recente boek *The Fate of Rome* (2017) daar aandacht voor ►

² William Rosen, *Justinian’s flea* (2007), p. 322.

Munt waarop de Byzantijnse keizer Heraclius staat afgebeeld. Tussen 610 en 641 geslagen. Bron: Los Angeles County Museum of Art.

3 Kyle Harper, *The Fate of Rome* (2017), p. 171.

Schilderij dat de pest in de zevende eeuw zou afbeelden. Gemaakt door Josse Lieferinxe tussen 1497 en 1499. Bron: Walters Art Museum.

vraagt. Hij stelt dat beide factoren, de pest en de verkoeling, het Byzantijnse Rijk zó grondig hadden ondermijnd dat het geen partij vormde voor eerst de Perzen en daarna de Arabieren: 'The harder climate and the malevolent germ had worked deep change across the territories of the empire, and the reckoning was at hand. When John the Almsgiver [patriarch van Alexandrië, die moest vluchten voor de oprukkende Perzen] left Alexandria for his native Cyprus, he could watch the scaffolding of the ancient roman order in the Mediterranean start to crumble around him. (...) But the armies of Persia were only a prelude to something of even greater moment, whose long-range consequences for Mediterranean and indeed global history were inestimable more profound. (...) John's friend and biographer, Sophronius, patriarch of Jerusalem, would live to see the Roman's world last zone of energy simply

fall from the grasp of an exhausted empire.'³ Volgens Harper hebben pest en verkoeling dus een 'deep change' veroorzaakt, was het geraamte (scaffolding) van het rijk tegen 602 al vervallen en troffen de Arabieren een 'exhausted empire' aan. (Het is mij volkomen onduidelijk wat Harper met een 'last zone of energy' bedoelt.) Overigens was volgens Harper niet alleen de val van het Byzantijnse Rijk maar ook de opkomst van de islam het product van klimaatverandering en pest. De nieuwe religie was volgens hem voortgekomen uit de overtuiging dat de wereld ten einde liep; ze was 'a distinctive outgrowth of the apocalyptic fervor that set in with the arrival of pandemic plague and the ice age'.

Meerdere oorzaken?

Zijn die twee voldoende om de loop der geschiedenis te verklaren? Persoonlijk denk ik van niet. Zoals ik in mijn boek *Uit de diepten van de hel* laat zien, was het rijk in die tijd ook in de greep van heftige religieuze tegenstellingen. De christelijke kerk had toen al enkele grote scheuringen achter de rug en viel in de jaren 550/600 steeds verder uiteen. Patriarchen en bisschoppen riepen hun gelovigen op om zich te verzetten tegen de 'ketterse' keizer en de keizerlijke autoriteiten. Historici hebben nooit veel belangstelling getoond voor dergelijke conflicten en de ongrijpbare theologische discussies die daarachter zaten, maar dat betekent niet dat deze onbelangrijk waren. Integendeel, voor de intens gelovige inwoners van het rijk ging het hier om leven en dood. Zij volgden 'hun' bisschop zonder ook maar een moment te aarzelen. Wanneer deze zich tegen het keizerlijk gezag keerde, stonden lokale bestuurders machteloos. Rond 600 gingen zowel in Egypte als in Syrië de patriarchen hun eigen religieuze weg. Ze verwierpen het keizerlijk gezag. Dat moet een ernstige verzwakking zijn geweest voor de economische en de militaire kracht van het rijk.

Het klimaat, de pest, religieuze conflicten – hebben we met deze drie de voornaamste oorzaken te pakken? Nee, want we moeten de kracht van de Arabieren niet onderschatten. Rosen en Harper suggereren dat het rijk dermate zwak was dat zo'n beetje elke woeste invasie fataal zou zijn geweest. Dat beeld van de fanatieke, ongeorganiseerde benden Arabieren sluit perfect aan bij Gibbon (en bij het westerse oriëntalisme), maar is onjuist. De kern van de Arabische invasiemacht bestond uit zeer gevaarlijke, zeer flexibele ruitereenheden die ruime gevechtservaring hadden opgedaan in Byzantijnse en Perzische krijgsdienst. Dat maakt vier oorzaken. Welke een grote rol speelden, en welke een kleinere, zal nooit duidelijk worden. Het is maar waar de aandacht naar uitgaat. Maar dankzij de coronacrisis zullen we de komende jaren ongetwijfeld méér gaan horen over de Pest van Justinianus. ■

Verder lezen

Marcel Hulspas, *Uit de diepten van de hel. Keizers, bisschoppen, kettters, het verval van het christendom en de opkomst van de islam* (Athenaemum, Amsterdam 2019).